

Osmanlı Millet Sistemi ve Sosyal Boyutları

İlber Ortaylı, 'The Ottoman millet system and its social dimensions', *Boundaries of Europe?*, Stockholm, FRN, 1998, 120-126, sayfalardan tercüme edilmiştir.

İlber Ortaylı
(Çev. Mehmet Özden)

Osmanlı millet sistemi, Balkanlar ve Ortadoğu'daki farklı halkların tarihi arka planını oluşturur. Her ne kadar bu sistem modern zamanlarda varlığını sürdürmüş ise de, bıraktığı izler hala canlıdır ve bu bölgelerdeki çağdaş etnik-dini çatışmaların temel hususiyetlerini izah edebilir.

Osmanlı imparatorluğu Müslüman bir devletti ve ayrıca bu bölgede Roma imparatorluğunun halefiydi. O, tarihsel olarak son İslamî imparatorluktu. Tarihi açıdan yok oluşu, onun tarihinin son bulduğu anlamına gelmez: Tarih ebediyen yaşar ve Osmanlı sisteminin bakiyeleri bugünün dünya hadiselerini açıklamaya devam eder. Osmanlı Balkanlar ve Ortadoğu'daki son çok milletli imparatorluktu ve bu sebeple farklı etnik ve dini toplulukların birarada yaşamalarının yeni bir usulünü benimsemek zorundaydı. Gayri müslim cemaatlerle yanyana yaşama pratiği, İslam imparatorluğunun zuhurundan önce (İkinci halife Ömer'in fetihleriyle başlayan dönem), İslam devleti ve tarihinin en başında başlamıştı. Darü'l-İslam'da tek tanrılı dinlerin gayri müslim uyrukları resim, vergi (*haraç*) ve cizye ödemek mecburiyetindeydi. Bununla birlikte, bu vergilere dair muhtelif ayrıntılar dikkate alınmaya ihtiyaç gösterir. İslam imparatorluğunun ilk yüzyılında vergi gelirleri, haraç ödemekle mükellef gayri müslim tebaanın İslam'ı kabul etmeleri yüzünden zaten düşmüş bulunuyordu; bir müddet sonra, bu sebeple verginin mükelleflerin bizzat kendilerinden değil arazilerinden toplanması hususunda yeni bir içtihad geliştirildi ve mezkur vergi o andan itibaren topraktan alınan *haraç (arazi-i haraciyye)* şeklinde tasnif edildi.¹

Mamafih, gayri müslimlerden bir kaçının

1- Bu verginin tahsiline ilişkin bazı problemler, Halid bin Velid (Irak fatihi) zamanında, Sasani *dikhan* ların atarınasıyla hallolmuştur. *Cizye* gibi bir baş vergisi, uygulamada İslam hukuku esasları dahilinde, askeri hizmetten muaf tutulmak karşılığında toplanmıştır. Kavram, Osmanlı İmparatorluğunun son yüzyılında

ordu ve donanmada, sadece subay olarak değil fakat sıradan denizciler olarak da hizmet ettikleri malumdur. Nadiren de genç Müslümanlar bir bedel öder ve askeri hizmetten muaf tutulurlardı. Buna mukabil, Birinci Dünya harbinde muafiyetler büyük ölçüde kaldırılmış ve ordunun profesyonel rütbelerinde genç gayrı müslim subaylar askere alınmışlardı.

Osmanlı imparatorluğu, kadim imparatorlukların uygun görünen müessese ve âdetlerini de benimsemişti. Sasani İmparatorluğu'nda, sözcüleri, Hıristiyan kiliselerinin çan çalması münasip görülmez ve müminler tahta tokmağın sesiyle ayine(mass) davet edilirdi. Bunun uygun olduğu düşünülmeğe devam etmiş ancak çan çalma yasağı bir reform fermanıyla kaldırılmış² ve çan çalınmasına yeniden başlanmıştır. Rus çarı Kudüs'teki Kamame (Kıyame-t) Kilisesi'ne(Holy Sepulchre)büyük bir çan bağışlamıştır. Bununla birlikte, Hıristiyanlar, ilk dönemlerin tahta bir tokmakla vurma âdetini desteklemiş olmalı ki bugün bile ayinden önce çanların çalmasına bir tahta tokmağın sesi eşlik eder.

Farklı dini toplulukların üyelerinin farklı kıyafetler giymeleri de gerekmekteydi. Gayrı müslim cemaatler farklı kıyafetler giymek ve farklı bir mahallelerde yaşamak gibi mecburiyetlerle, ki bunlar onların Müslümanlara karışmasını engellediğinden ve böylece kendi din ve geleneklerini muhafazaya imkan verdiğinden dolayı, varlıklarını sürdürmüşlerdi. Bu husus çok önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki millet sistemi ve kişinin dini bir cemaate mensubiyeti modern bir dünyadaki azınlıkların statü ve halet-i ruhi-

(19.yüzyıl ıslahatları zarfında) ortadan kalkmış olmasına rağmen, mezkur vergi gayrı müslim tebaadan *bedel-i askeri* adı altında toplanmaya devam etmiştir.

2- Tanzimat fermanı-BOA, ADVNH, no. 2251,20 Safer 1263(7 Şubat 1847)

yelerinden hem öznel hem nesnel açıdan farklıdır.

Osmanlı İmparatorluğunda müslim ve gayrı müslim statüleri arasındaki fark, Roma'daki *civis* ve *fides* arasındaki farktan hem başka ve hem de benzerdir. Roma'da *civis* (vatandaş) statüsü, ilgili kişiye özel haklar bahşeden bir kurum, bir statüydü. Bütür din ve ırklardan *civis*ler vardı. Belirli bölge ve şehirlerin sakinleri bu statüye sahip olurlardı. İyi bilinen bir vak'ada o zamanlar bir musevi hahamı olan St Paul, vaaz verirken kendini zincire vurmaya isteyen bir Roma müfrezesine '*Civis Romanus sum*' (Ben bir Roma vatandaşıyım) demiş ve komutan hemen özür dilemişti. (Acts,XXII,25-29) Bir *civis* 'in yönetici olması gerekmezdi hatta fakir bir uyruk da olabilirdi; aslında çoğu *civis* fakirdi.

Osmanlı imparatorluğunda bu statüler tekabül eden iki tip, *askeri* ve *reaya* idi. İrk ve dinine bakılmaksızın herhangi biri askeri statüye sahip olabilirdi. Statü, ilgili şahsa kişisel haklar bahşetmez, sadece imtiyazlar verir; imtiyazlar ve haklar iki farklı kategoridir. Bir askeri şahıs silah taşır ve vergide muaf tutulurdu. Bir Müslüman müftü veya müderrisi, bir Grek Ortodoks metropolit veya manastır başrahibi (archimandrite), bir Bulgar voynuğu (savaşçı sipahi) bir Musevi Hahambaşı ve Babialı'de bir Grek feneryot bunların hepsi aynı *askeri* statüye sahip olurlardı. Fakat Müslüman bir köylü ve Grek köylü ya da esnaf *reaya* statüsündeydi. Bununla birlikte, müslim ve gayrı müslim reaya farklı vergiler öder, farklı mahallelerde yaşar ve farklı kıyafetler giyerdi. Her iki unsur bu farklılıklara büyük bir titizlikle uyalırlardı.

Osmanlı imparatorluğu'nun enteresi bir yönü, askeri statüye sahip bir şahsın *civis Romanus*'unki (yukarıda bahsedildi üzere) gibi haklara, kanun nezdinde sorumluluklara sahip olmamasıdır. İnsanlar di topluluklarının şekillendirdiği cemaat

içinde yaşardı. Eğitim gördükleri okullar ve okudukları kitaplar, evliliklerin gerçekleştiği ve miras meselelerini görüşen kilisece denetlenir ve sansürden geçirilirdi. Müslümanlar söz konusu olduğunda, bütün bu hususlar İslam hukukuna göre yapılırdı. Bir şahıs *millet* sisteminden ayrılamazdı. *Milletbaşı* (patrik ve temsilcileri, hahambaşı ve temsilcileri) bir *exilarch* ve cemaat idarecisiydi. O vergileri toplar, cemaate paylaştırır, kanunları tatbik eder ve ayrıca ceza verirdi. Dini idarecilerin (exilarch veya etnark) buyrukları üzerine, Osmanlı güvenlik güçleri emirlere ve müesses kurallara itaatsizlik edenleri tevkif ederdi.

Millet kavramı dini bir topluluğa üyeliği yansıtır. Kavramın 'Millet(nation)' anlamında bugünkü kullanımı, doğulu uluslara, özellikle 19. yüzyılda, Osmanlılar tarafından tanıtıldı. Kişi, içine doğduğu, manevi, mali ve idari yetkisine tabi olduğu ilgili cemaatin; dini kompartımanın yani *millet*'in içinde yaşardı. Kişi cemaatini, sadece İslam'a geçmesi halinde değiştirebilirdi. İslam devleti gayri müslimlerin İslamiyet'ten başka bir dine geçmelerine izin vermezdi, (sözgelimi Yahudilerin Hristiyanlığa, Hristiyanların Museviliğe geçmeleri) zaten bu pratikte sık gerçekleşen bir durum değildi. Fakat Hristiyanlar bazen kendi dini toplulukları dahilinde mezhep değiştirmişlerdir. Örnekler 19. yüzyılda, Gregoryen Ermenilerin Katoliklik veya Protestanlığa; *Süryani Kadim* cemaati (Yakubiler, Monofizitler) mensuplarının ve hatta Koptlar ve bazı Bulgarların Katolikliğe geçişlerini içerir. *Millet* bir ulus (veya bir etnisite) bahsetmez fakat dine dayalı bir toplumsal örgütlenme biçimini, bir zihniyet halini ve uyrukların yek diğerine karşılıklı nezaketini sağlar. *Ekalliyet* (azınlık) kavramı, devlet ve toplum hayatına Osmanlı imparatorluğunun son on yılında girmiştir.

Bir *millet*'in mensupları, modern toplumdaki bir azınlığın üyelerinin sahip olduklarının aksine bir takım tavır ve davranış kalıplarına sahipti. Grup üyeliği kişilere öz-

güven ve gerçekte aile, aile çevresi ve cemaat içinde itibar vermiştir. Kendi sosyal gruplarında, kendi gelenekleri ve şifahi kültürleriyle yaşamışlardır. Cemaatler arasında bir nebze rabıta bir miktar çatışma vardı. Modern toplumdaki azınlık gruplarının üyelerinin aksine, insanlar etraflarındaki dünyayla mücadele etmek veya kimliklerini teşhir ya da asimilasyona direnmek için savaşmak zorunda kalmamışlardı. Gruplaşma ve yarışma yoktu ve cemiyette kozmopolit seçkinlere dahil olma mücadelesinde rekabet ve çatışmayı arttıran tavırlar, 19. Yüzyıl zarfında Osmanlı imparatorluğundaki milliyetçilik ve modernleşme tarafından meydana getirilmişti.

Zamanla bütün dinlerden bir grup genç insan, diğer bütün cemaatlerden insanlarla birlikte imparatorluk mekteplerinde eğitim gördüler. Bu sürecin dışında kalan ikinci bir grup milliyetçi hareket ve mücadelelerde yer alırken, ilk grup bürokrasiye girip üst mevkilere turmandılar ve Osmanlı elitine dahil oldular. Üçüncü ve daha geniş gruptakiler, köylü, zanaatkâr ve küçük şehir esnafı olarak tarz-ı kadim üzere hayatlarını sürdürdüler.

Millet sistemi ne idi? Bir bölgenin Osmanlı imparatorluğuna ilhakından sonra bir *ahidnâme* ya da himaye sağlayan bir anlaşma ile tek tanrılı dinlere mensup kişilerin (*ehl-i zimmet*) İslam'ın otoritesine boyun eğmelerinden neşet eden bir organizasyon biçimi ve yasal bir statüydü. Bu tanıma ek olarak, *millet*'in yasal dayanağının pek çok farklı yönü vardı. *Ahidnâme* tek taraflı avantajlar veriyordu. Osmanlı imparatorluğu, tarihteki son Müslüman imparatorluk olarak, bu hususlar ve hukukî, idari yapısının pratikteki farklı yönleri üzereinde tedricen gelişmiştir.

Osmanlı genişlemesi, İslam'ın ilk beş asrına egemen olandan farklı olarak 14. ve 15. asırların zorluklar içeren istikrarsız şartlarında vuku bulmuştu. Fetih gayelerine ulaşmak için, Osmanlı askeri güç ve teknolojisini-

nin siyasetle ve özellikle uzun dönemli siyasi pratiklerle birleştirilmesi icap etmişti. Halil İnalçık'a göre, gayri müslimler Osmanlı idaresini üç dönem veya safhada tecrübe ettiler. İlk fetihler çağında, yeni fethedilen topraklardaki köylülere, şehir zanaatkarına, dini zümre ve toprak sahiplerine, propaganda amaçlı bazen İslam hukukunun sınırlarını aşan imtiyazlar bahşedildi. Onlar, fetih döneminden önce varolan kural ve kurumlara tâbi tutuldular. Eski sistemde halkın maruz kaldığı şartlar zor olmasına rağmen, azledilen eski görevliler ve toprak sahipleri sınıfı, desteklerini garanti altına almak için *askeri* sisteme dahil edildiler, vergi ödemediler.³ Bu siyasa ve sistemler *istimâlet* diye bilinir. Fetihden sonra durumu değiştirmeye dönük mücbir sebepler olmadığı müddetçe, bu statü varolmaya devam etti. Fakat Osmanlı sosyal düzeni öyleydi ki, muhtelif dinler varlıklarını *millet* sistemi altında devam ettirdiler.

Millet sistemi etnik veya linguistik bir gruba değil, dini ve mezhebi bir topluluğa üyeliğe dayanırdı. Ermeniler tek bir Ermeni *millet*'i olarak değil, 19.yüzyılda üç *millet*; Gregoryenler, Katolik Ermeniler ve Protestanlar halinde teşkilatlandırılmışlardı. *Süryani Kadim* (Yakubiler)cemaati, Kalsedon monofizit mezhebinin (Kalsedon konsülüne muhalif olduklarından böyle denmiştir) aleyhinde olduklarından Ermeni cemaatinin yanına yerleştirilmişlerdir. Musevi milleti, Karayit mezhebinden Yahudilerle birleştirilmemişti.

Fermanlarda ve idari muamelelerde Musevi milletin hahambaşına ve Karayit milletbaşına atıf yapılırdı. Bu iki cemaatin ayrılmasında esas olarak idari ve mali meseleler dikkate alınmışa benziyor.⁴ Bulgarlar ve Sırp(kısa sürede kaldırılan Peç-İpek pat-

rikliğini birlikte kurmuşlardı; bu açıdan Sırp kilisesi 19.yüzyılın başlarına değin varolmamıştır), Ortodoks Arnavutlar ve Rum Ortodoks Araplar, Greklerle birlikte Fener'deki Rum Ortodoks Patrikliği'nin -ki patriklik sözgelimi eğitim ve neşriyatta da sansür yetkilerini kullanmıştır- manevi, mali, idari ve hukuki otoritesi ve yönetiminde biraraya getirilmişlerdi. (Patrikhane 16. yüzyıl sonlarına doğru Fener Mahallesi'ne taşınmıştı.) Bu, sözü edilen toplulukların niçin 19.yüzyılın milliyetçi hareketler çağında Babıali'den ziyade Grek (Helenik) unsura ve patrikliğe karşı dövuştüklerini açıklar. Bu çatışma ve hadiseler mezkur cemaatların tarihinde derin izler bırakmış, Makedonya ve Bulgaristan'da Katolik Kilisesi'nin kurulmasına ve Katolik inanca geçişe yol açan bu milliyetçi hissiyat olmuştur. Fener Patrikhanesi, bu toplulukların ibadet ve eğitimde kendi dillerini kullanmalarına izin vermemiş ve üst dini mevkilere daima Helenleri atamıştır. Bu, Ortodoks Araplar arasında hoşnutsuzluk yaratmış ve Grek Ortodoks Kilisesine (*Melkit*) katılma temayülünü arttırmıştır. Aslında, 'ökümenik' denilen ve itibar ve gücünün zirvesine Osmanlı döneminde ulaşan Ortodoks Kilisesi, 19.yüzyılda, Sırp, Romen, Bulgar ve hatta Yunan kiliselerinin (ki otosefalonom olmuştu) ayrılmalarını müteakiben zeval bulmuştur.

İstanbul, İzmir ve Selanik'de İtalyan tüccarlar, Osmanlı döneminde Sayda, Şam, Tripoli (Suriye) ve Halep gibi şehirlere tedricen yerleşen zanaatkarlar vardı. Mamafih, 18. ve 19. yüzyıllarda İtalya ve Batı Avrupa'daki tüm uluslardan rızık peşindeki insanlar, buralara göç ettiler. Roma-Katolik Kilise'sine tâbi olup bizim ve Avrupalıların *Levanten* diye bildikleri bu topluluklar, idari kavramlarla, *Latin* milletin bir parçası olarak sınıflandırıldılar. Bunlar Almanca, Macarca, Çekçe, Fransızca ve İtalyanca konuşan insanlardı; bununla birlikte zamanla hepsi kendi aksanlarında Fransızca konuşmaya başladılar. La-

3- Halil İnalçık, 'Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans', *Turkish Review, Quarterly Digest*, Winter, 1992, s.22 vd.

4- BOA, *Musevi ve Karay defterleri*, cilt 18,38-42 inci sayfalardaki ahkam kayıtları

tin *millet*' i doğrudan Roma -Katolikliğinin ayinine (rite) uyuyorlardı; o zamanlar kudas (ekmek ve şarap) ayinini kendi kiliselerinde Latince yapıyorlardı. Doğu Katolikleri, Ermeni, Yakubi ve Kopt Katolikleridir. Bunlar, Roma Kilisesine tâbi olmalarına rağmen, ibadetlerinde kendi dillerini kullanıyorlar ve kendi ritüellerini ve hiyerarşilerini özerk bir surette muhafaza ediyorlardı. Lübnan Marunileri ve *Melkitler* de bu gruba dahil edilmişlerdir.

Yahudi milleti, Osmanlı imparatorluğunda en dağınık ve en çok dile sahip cemaati. İspanya'dan gelenler Sefardim olarak bilinir ve Ladinoca konuşurlardı. 18 ve 19. Yüzyıllarda Orta ve Doğu Avrupa'dan göç edenler (Eşkenazi Yahudileri) Yidişce konuşurlardı. Diğer Levanten ülkelerdekiler Arapça konuşurlarken, Osmanlı İmparatorluğu ve Mezopotamya'daki Yahudiler Aramca tekellüm ederlerdi. Yahudi milleti, tıpkı İslam'da olduğu gibi Musevi dininde de ruhban olmadığından, diğer milletler gibi merkezi bir otoriteye tâbi değildiler. Klasik dönem Osmanlı arşiv kayıtlarında *kefere* tabiri (İbranicisi *kefarim*) belirli durumlarda Hristiyanlara atfen kullanılmasına mukabil, bu tabir 'Yahudi cemaati' denilen Museviler söz konusu olduğunda istimâl edilmemiştir. Karşılıklı nefret, Yahudilerle Hristiyanlar ve özellikle Rumlar arasında egemen olmuştur. Her Fısıh Bayramı'nda Rumlar Osmanlı idarecileri ve mahkemelerine Yahudilerin çocuk kaçııp öldürdüklerine dair şikayette bulunmuşlardır. Babialı, bu sebeple böyle saçma sapan şikayetlerin kaale alınmamasını emreden (*abes dava dinlenmemesi*) fermanlar yayınladı. Benzer hadiseler 19. Yüzyılda meydana geldi ve Babialı Musevi cemaatini bu tür baskılardan korumak ve aşırılıkları yasaklamak zorunda kaldı.⁵

⁵- BOA, İrade MV, No. 5129, 2 Şaban 1266 (Haziran 1850)

Osmanlı sisteminde farklı türden farklı iki dini topluluk; *Dürzi ve Yezidiler*di. İslam uleması bu iki topluluğu Müslüman ümmetinin bir parçası olarak mütalaa etmemiş ve Müslümanlar onları cemaatin organik üyelerinden kabul etmemiştir. Her iki topluluk da bir *millet* olarak tanımlanmamıştır. Bu mesele hakkında idare hiçbir şey söylememeyi tercih etti ve önderler ve cemaatler problemenden uzak durmayı benimsediler.

Osmanlı *millet* sistemi, tarihte, hem hususi bir organizasyon biçimi ve hem de Osmanlı cemiyetinin kendine özgü sosyo-kültürel ortamında evrimleşmiş bir sistem olarak, istisnaî bir gelişmeydi. O, kolonyal imparatorluklardaki azınlık uluslarıyla ya da federal yapılarla mukayese edilemez. Millet sistemi, bazıları Yahudiler gibi dil birliğinden yoksun değişik yerlere yayılmış gruplarla, coğrafi olarak muayyen bölgelerde yaşayan toplulukların kültürel değilse de dini kimliklerini himaye etmiştir. O kadar etkiliydi ki, millet sistemi dahilinde karşılıklı din değiştirmelere rastlanıyor ve bazı topluluklar kendi dini cemaatleri içinde diğer kimlikleri eritiyordu. Bazı Hristiyan Bulgarlar ve Arnavutlar Helenleşmişlerdir; Müslümanlaşan kimi topluluklar (Pomaklar gibi) dil farklılıklarına rağmen Türk kimlikli farz edilmiş veya Türk taraftarı sayılmışken, Anadolu'nun Türk kökenli ve Türkçe konuşan ve *Karamanlı* diye bilinen Rum -Ortodoks ahalisi tarihlerini Yunanlı olarak nihayete erdirmek zorunda kalmışlardı.

Bütün bu kültürel coğrafya ve tarih, elan son çalışma ve araştırma alanlarının dışında kalmıştır. *Millet* sistemi, ancak millet sistemine muhalefet ederek ve onun çöküşüne yol açarak gelişen batı tarzı milliyetçilik için temel teşkil edemez. Açıktır ki 'millet' ve 'milliyetçilik' kavramları tercüme bile edilemez. Terminolojideki bu farklılık da tarihi bir anlaşmazlığı yansıtır. *Millet* sistemi, dini cemaatin ve dini hukukun uyrukların yaşan-

tılarını tanzim ettiği ve yükümlülüklerini belirlediği bir sistemdir.

Din ile etnisitenin özdeşliği tarihin bu dönemine birtakım çelişkiler yüklemiştir. Bir yanda *secularisme* (*laïcisme*) etnik kökenlere dayalı dini kimliği tasfiye etmişti; tam aksi

yönde ise din tek başına hâlâ milli kimliğin temel unsuruydu. Bununla birlikte, kimlik rolü ve tanımlarda bir değişim süreci mevcut olmuştur. Bu, dünyanın bu kısmında modern tarihin en ilgi çekici evrimci safhalarından biridir.□